УДК 316.614-053.6

Соціальна реабілітація дітей та молоді

Валентина Теслюк,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки
НУБіП України

Досліджується розроблення вітчизняною педагогічною наукою методів подолання соціальної реабілітації дітей та молоді з девіантною поведінкою, застосування напрацьованого досвіду сучасною педагогікою в організації виховного процесу, соціальній роботі, наголошується на його комплексному характерові й обов'язковому врахуванні індивідуальних особливостей особистості.

Через несприятливі обставини з'являються різноманітні відхилення у соціалізації, що відображаються у прояві неадекватної поведінки і ставлення дітей та молоді до норм і вимог всієї системи суспільних відносин, в які включається людина на кожному етапі її становлення і розвитку. Відхилення у соціалізації, за яких дезадаптація носить антисуспільний характер, що суперечить нормам моралі та права, має назву десоціалізації.

Основною ознакою десоціалізації є відчуження індивіда від соціальних інститутів, які виступають основними носіями установлених норм, моралі і прав. У такій ситуації відбувається вплив різних асоціальних і злочинних субкультур із власними, корпоративними нормами і цінностями, які носять антигромадський характер.

Простежується явище, коли соціальні відхилення і соціальна дезадаптація підлітків і молоді супроводжується деформацією їхніх соціальних зв'язків, а також категоричним відчуженням від сім'ї та школи. Для подолання такого відчуження та включення об'єктів соціалізації в суб'єкт-суб'єктні відносини і систему соціально значущих відносин необхідно реалізувати комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямованих як на оздоровлення ситуації та умов у школі, сім'ї, так і на індивідуальну психолого-педагогічну корекцію особистості з девіантною поведінкою.

Дослідження реалізації цих заходів та їх ефективність у соціальній реабілітації з цією категорією дітей та молоді й стало метою дослідження пропонованої публікації. Варто зазначити, що аналізована проблема не нова, її корені сягають у початок минулого століття. Біля витоків її вирішення стояли В. Кащенко, який ще у 20-ті роки XX ст. відзначав, що корекція недоліків особистості в процесі її становлення — це проблема великої значущості і вирішувати її потрібно продуктивно у контексті державної політики. Він привертав увагу до проблеми поєднання методико-терапевтичних, навчально-педагогічних і виховних прийомів, спрямованих на корекцію характеру і відновлення особистості в цілому, наголошував, що успішність реабілітаційного процесу залежить від його початку: чим раніше почати, тим більше надії на успіх.

Розроблення цієї проблеми продовжили А. Макаренко та С. Шацький, які у 20-ті роки заклали основні принципи соціальної роботи з важковиховуваними дітьми і підлітками [1]. В основі їхньої педагогічної теорії, підтвердженої багаторічною практикою, лежить ідея створення педагогом виховного соціального середовища. С. Шацький вважав, що одним з них можуть стати клуби за інтересами, які дають змогу дітям і підліткам розкрити "свої інстинкти", особливо соціальні інстинкти, суть яких полягає у прагненні вчитися життю, пристосовуватися до життя, оволодівати соціальним досвідом, включатися в соціалізацію.

У 60-ті роки минулого сторіччя простежується тенденція до поглибленого вивчення аналізованої проблеми, зокрема, у психологічному, соціально-правовому і медичному аспектах. Причому причини девіантної поведінки вбачалися в особливостях вікового розвитку особистості, у відчуженні від "нормальних" дітей, своєрідності прояву протесту проти "пригнічення" їхніх інтересів тощо.

В. Сухомлинський запропонував інший метод — використання різноманітних засобів стимулювання самовиховання особистості [4]. В його рекомендаціях домінантною виступає орієнтація на індивідуальний стиль побудови педагогічного процесу, на гуманізацію засобів виховання девіантних підлітків.

Процес перевиховання є довготривалим і складним, він передбачає: вивчення середовища, в якому виховувалась особистість; аналіз позитивних і негативних рис характеру індивіда; формування позитивної установки і усунення недоліків у його загальному розвитку; прискорення позитивних начал, наявних в особистості.

Поступово термін "перевиховання" починає заміщуватися терміном "реабілітація", що означає "відновлення" (Франція); паралельно висувається термін "нормалізація" (Данія, Швеція). Термін "реабілітація" набуває міжнародного визнання, що призводить до появи понять: медична реабілітація, психологічна реабілітація, педагогічна реабілітація, соціальна реабілітація. Причому соціальна реабілітація передбачає відновлення соціальних відхилень, порушених зв'язків і відносин із середовищем. Зазначені види реабілітації мають багатий і різноманітний зміст. Вони є своєрідним відображенням соціально-педагогічного оптимізму і гуманізму.

Суть реабілітаційного підходу у соціальному середовищі визначається як комбіноване і координоване застосування медичних, соціальних, педагогічних, професійних заходів, спрямованих на компенсацію дефекту, соціального відхилення.

Важливими принципами у соціально-педагогічній реабілітації є:

1) заміна домінуючого у виховній роботі педагога на самого вихованця, який визначає зміст і методи роботи педагога;

2) орієнтація на потенційну соціально-психологічну повноцінність особистості, котра реабілітується, і повернення її у звичне соціальне середовище;

3) постійне вивчення так званої "винятковості" індивіда в процесі корекційно-реабілітаційної роботи має здійснюватися у тісній взаємодії педагога і психолога.

Поняття *соціальна реабілітація дітей девіантної поведінки* можна визначити як своєрідну систему, яка забезпечує відновлення у них порушених соціальних зв'язків і відносин, ідентифікацію індивіда як суб'єкта власної життєдіяльності.

Вітчизняна превентивна практика, на відміну від Заходу, де панує корекційно-реабілітаційна робота, побудована на індивідуальних діагностично-корекційних психологічних програмах, досить тривалий час мала чітку спрямованість на створення педагогічно організованого середовища. Зокрема, за методикою А. Макаренка ресоціалізуючим фактором виступає колектив завдяки включенню підлітка в систему гуманізованих міжособистісних відносин [1]. Соціальна реабілітація в такій ситуації відбувалася за рахунок

© *Теслюк В., 2009*

"паралельного" впливу колективу, який виконував ресоціалізаційну функцію.

Ця методика, як свідчить практика, досить успішно спрацьовує і в тимчасових колективах, і в різних дозвіллєвих соціально-педагогічних центрах та клубах.

На сучасному етапі виділяють такі принципи соціально-педагогічної реабілітації:

- опора на позитивні якості особистості;
- реабілітація потреби дитини чи підлітка у самоствердженні;
- формування в них життєвих прагнень;
- розвиток корисних інтересів і вищих духовних цінностей вихованця, ось тут-то педагогам потрібно сповна використовувати можливості бібліотеки як навчального закладу (її фонди, як правило, формуються відповідно до потреб дітей та підлітків), так і книгозбірень педагогічного спрямування. Доцільно, як свідчить багаторічний досвід, і саму молодь активніше залучати до книги, надійного помічника у соціальній реабілітації цієї категорії юних читачів;
- глибока повага і довіра у взаємовідносинах із дітьми і молоддю. На основі зазначених принципів і змісту соціальної реабілітації визначають соціально-педагогічні завдання і функції, які вона спроможна вирішувати [3]:

1. Відновлюючу, яка передбачає відродження тих позитивних якостей, які переважали у суб'єкта до появи девіантної поведінки, звернення до пам'яті індивіда і його добрих справ.

2. Компенсаторну, суть якої полягає у формуванні в підлітка чи молодої людини прагнення компенсувати той чи інший недолік завдяки виявленню зусилля в діяльності в тій галузі, яку вони люблять і в якій можуть швидко домогтися успіху (наприклад, у спорті, художній творчості, праці тощо), і тут знову-таки не обійшлося без книги, яка допоможе педагогу чи психологу сповна розкрити особистості, яка потребує соціальної реабілітації, все багатство навколишнього світу.

3. Стимулюючу функцію, яка спрямована на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності підлітка. Вона реалізується завдяки використанню методів схвалення, засудження, тобто обов'язково з проявом оціночного емоційного ставлення до поведінки чи вчинків суб'єктів дії.

4. Виправну, ця функція пов'язана з виправленням негативних якостей підлітків і передбачає застосування різноманітних методів заохочення, переконання, навіювання, прикладу, в тому числі й почерпнутого із художньої науково-пізнавальної літератури тощо, які сприяють успішній корекції поведінки.

Процес соціальної реабілітації здійснюватиметься успішно в тому випадку, якщо у підлітка чи молодої людини вдасться розбудити потребу в самовдосконаленні, самовихованні і якщо об'єкт цього процесу стане активним суб'єктом корекційної роботи. До тенденцій, які сприяють успішній соціальній корекції особистості, на думку С. Бєлічевої відносяться:

1. Гуманізація превентивної практики, переважання охоронно-захисних заходів над заходами покарання і примушування.

2. Професіоналізація виховної профілактики й охоронно-захисної діяльності, введення і підготовка спеціальних соціальних працівників чи соціальних педагогів, соціальних реабілітологів, практичних психологів, які мають спеціалізуватися з проблем практичної роботи із корекції поведінки індивідів із відхиленням та оздоровлення умов їхнього сімейного і суспільного виховання.

3. Створення мережі спеціальних структур, здатних здійснювати соціальну і соціально-психологічну допомогу сім'ї, дітям, молоді: консультаційні центри (пункти), центри довіри, дозвіллєві та реабілітаційні центри, соціально-педагогічні притулки для дітей, котрі потрапили у кризову ситуацію.

4. Психологізація виховної профілактики та охоронно-захисної діяльності, визначення провідної ролі медико-психологічної допомоги і підтримки у корекції відхилень поведінки особистості, реабілітації неповнолітніх із різними формами соціальної і психологічної дезадаптації.

5. Визнання сім'ї як неповного інституту соціалізації дітей і підлітків, надання сім'ям соціально-правової, соціально-педагогічної і медико-психологічної допомоги, насамперед, сім'ям групи соціального ризику, неспроможних самостійно визначити проблеми виховання.

Соціальна корекція девіантної поведінки, передовсім, передбачає виявлення неблагополуччя в системі взаємин дитини з ровесниками і дорослими, а також оздоровлення соціальної ситуації.

Зміст соціальної реабілітації дітей, підлітків і молоді завбачає:

- створення виховного розвиваючого середовища для об'єкта реабілітації;
- відновлення і підтримка соціально значущих умінь, установок, навичок і звичок;
- регулювання соціально несприйнятливих форм поведінки, інтеграція особистості в суспільство.

Організаційний аспект соціальної реабілітації неповнолітніх і молоді, схильних до девіантної поведінки передбачає:

- проведення соціально-медико-психолого-педагогічної діагностики клієнта;
- складання індивідуальної комплексної програми реабілітації;
- реалізацію індивідуальної комплексної програми реабілітації;
- збереження і зміцнення отриманих соціально значущих результатів корекції особистості.

Ефективність соціальної реабілітації у неповнолітніх і молоді залежить, насамперед, від того, наскільки є адекватним створене соціально-педагогічне середовище і чи спроможне воно надати їм соціальну допомогу і підтримку та сприяти реабілітаційному процесу.

Варто визначитися щодо сутності поняття "девіантна поведінка". У суспільстві давно сформовані уявлення про норми життя, правила і форми взаємовідносин, про поведінку, яка схвалюється і яка засуджується суспільством чи спільнотою.

Сьогодні наука розглядає соціальну норму і соціальне відхилення у поведінці як два протилежні полюси. Проте нормативна поведінка домінує в сучасному суспільстві як за поширенням, так і за соціальною значущістю. Вона визначається як: правило, вимоги суспільства до людини, в яких визначені більш чи менш точно обсяг, характер, а також межі можливого і допустимого у її поведінці. Будь-яка норма корисна, якщо вона є значущою. Коли ж особистісність втрачає цю якість, то результат її соціальної дії буде негативним. Це приводить до заміни антисуспільної унормованої поведінки іншим правилом. І його невиконання уже не буде свідчити про девіантну поведінку, небажані прояви в суспільній практиці.

Соціальне відхилення від норм складається із девіацій у трьох основних сферах: особистість, середовище, організм. Індивідуальна специфіка реалізації відхилення в поведінці і переживаннях людини полягає в переважанні: а) особистісного ядра з його сукупністю соціально-психологічних елементів; б) впливу соціального середовища з його багатогранними ознаками; в) індивідуальних властивостей людини, які надають поведінці певної своєрідності.

Асоціальною поведінкою, поведінкою з відхиленням у сучасній науці називається така, в якій досить стійко проявляються відхилення від соціальних норм, як відхилення корисливої, агресивної орієнтації, так і соціально-пасивного типу.

Поведінка з відхиленням чи девіантна поведінка відрізняються як за змістом і цільовою спрямованістю, так і за мірою суспільної небезпеки. Отже, *девіантна поведінка* як явище протилежне нормативній поведінці є системою вчинків, які виходять за межі загальноприйнятих моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я. У сфері соціальної роботи більш адекватне таке визначення: девіантна поведінка відображає зв'язок поведінки особистості, соціальних груп і спільної із соціумом, всією системою суспільних відносин, регулювання яких здійснюється

за допомогою системи соціальних норм, враховуючи при цьому взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають появу мотивів, цілей і рішучості здійснити антинормативний вчинок. У життєдіяльності дітей, підлітків, молоді діють кілька типів девіантної поведінки: антидисциплінарний, антисоціальний, делінквентний, аутоагресивний.

У випадку девіантної поведінки взаємодіють макро- і мікросоціальні, індивідуально-особистісні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові фактори. У кожному конкретному випадку проявляється певне поєднання цих факторів, що виявляється у відповідній формі прояву девіантності.

У ході з'ясування причини і умов, виявлення підлітками відхилення від норм і правил, соціальні педагоги все частіше звертаються до аналізу психологічного клімату сім'ї, емоційно-психологічних взаємин із ровесниками і дорослими. Девіантна поведінка досить часто мотивується тим, що індивід не може правомірними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні його, довірі, самоствердженні. Практичний досвід профілактичної роботи вказує на необхідність враховувати індивідуально-психологічні, статеві та вікові особливості розвитку особистості, схильної до порушення норм поведінки. Адже у підлітка чи юнака з'являється впевненість, винахідливість, сміливість — і все це сприймається як ознака власної дорослості, особливого "Я". І, поступово, з кожним новим проявом порушення норм, формуються звички, які сприяють виробленню стереотипів протиправної поведінки, нових ціннісних орієнтацій.

Проаналізувавши попередні напрацювання науковців щодо вирішення аналізованої проблеми, пропонуємо своє бачення її розв'язання. Воно стосується дій фахівців у ситуації "зустрічі" з проблемною особистістю, схильною до девіантної поведінки?

Перше: налагодити (при можливості) контакти з школою, сім'єю, близькими друзями.

Друге: провести діагностику причин труднощів девіантної поведінки дітей і підлітків, розробити і здійснити корекційно-реабілітаційну програму.

Третє: забезпечити тимчасове проживання, виховання, навчання і розвиток індивіда, який із тієї чи іншої причини опинився у складній життєвій ситуації.

На посилення девіацій серед дітей і підлітків впливають такі чинники [3]:

- *соціально-економічні* (низький матеріальний рівень життя сім'ї, погані житлові умови, безробіття батьків);
- *медико-санітарні* (несприятливі екологічні умови, хронічні захворювання батьків, антисанітарія та ігнорування санітарно-гігієнічних норм);
- *соціально-демографічні* (неповна чи багатодітна сім'я, сім'я з повторними шлюбами і зведеними ровесниками);
- *соціально-психологічні* фактори (сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними взаєминами подружжя, педагогічною нездатністю батьків та їхній низький загальноосвітній рівень, деформованість ціннісних орієнтацій);
- *кримінальні* фактори (алкоголізм, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні суперечки, наявність членів сім'ї, що відбували покарання, схильність до субкультури злочинного світу).

Аналіз фахівцем означених факторів дає йому змогу виявити загальні закономірності соціальної реабілітації девіантної особистості. В основі цих закономірностей лежать такі педагогічні підходи:

1. Інтегративність (він протидіє однобічності виховного профілактичного впливу на індивіда; виключає погано організовану педагогічну діяльність та безсистемну реабілітаційну роботу; посилює значущість самої особистості і гармонізацію соціально-педагогічних впливів).

2. Системність (він потребує врахування усіх складових і їх конструктивної взаємодії; базується на спрямованості діяльності суб'єкта і прогнозуванні потенційних сил, спроможних дестабілізувати процес соціальної реабілітації; внесення регулярних і необхідних соціально-педагогічних коректив, що сприяє ізоляції індивіда від впливу негативних факторів).

3. Педагогічне співробітництво (здійснення спільної, активної діяльності суб'єктів соціально-реабілітаційного процесу).

Проектуючи процес соціальної реабілітації, доцільно, на нашу думку, передбачати у реальній програмі дій відповідні *етапи роботи* з дітьми та молоддю, схильними до девіантної поведінки.

Перший діагностичний етап передбачає збирання всієї необхідної інформації про підопічного; визначення його психологічного статусу; отримання відомостей про середовище, в якому він перебував; виявлення дефектів у розвитку; складання соціально-психолого-педагогічної характеристики; підготовка індивідуальної реабілітаційної програми. При цьому, слід підкреслити, що проектування програми має включати обов'язкові компоненти: причини, які викликали соціальну дезадаптацію, інформацію про функціональний стан підопічного, пріоритетні напрями соціальної реабілітації, засоби, форми і механізми соціально-виховного впливу, прогнозовані результати, форми контролю й оцінку ефективності програми.

Другий етап — реалізація соціально-реабілітаційної програми — передбачає: створення сприятливого соціально-педагогічного середовища; перебудова особистісної системи індивіда; нейтралізація негативних факторів середовища; гармонізація процесів розвитку вихованця з врахуванням його інтересів; зняття суперечностей між конфронтуючими мотиваційними тенденціями створення активної установки на психолого-педагогічну корекційну роботу.

Вважаємо, загальну систему соціальної реабілітації дітей і підлітків можна представити у такому вигляді:

1. Діагностичний етап — від чотирьох до десяти тижнів.

2. Реабілітаційний етап — дев'ять—десять місяців, через шість місяців перевірка досягнутих результатів, внесення коректив.

3. Узагальнюючий етап — через один рік від початку роботи здійснити аналіз застосованої схеми, методів і механізмів соціально педагогічного впливу.

Соціальний педагог, проектуючи і реалізуючи програму соціальної реабілітації, має заздалегідь виявити підґрунтя результативності діяльності, мобілізувати досягнення науки і досвіду на інтенсивній (максимально науковій) основі, приділяти увагу прогнозуванню і проектуванню ефективності діяльності, використовувати найновіші інформаційні технології.

Така багатогранна діяльність потребує спеціальних педагогічних технологій соціальної реабілітації, які є своєрідним комплексом, що включає:

- уявлення про заплановані результати;
- засоби діагностики стану вихованця;
- пакет методів педагогічного впливу;
- критерії відбору оптимальних методик соціального виховання для конкретних умов.

Це уможливлює моделювання особистісно-орієнтованих соціально-педагогічних технологій реабілітації дітей і підлітків, які схильні до девіантної поведінки. Використання цих технологій залежить від характеру девіантного індивідуума (сюди входять особливості психіки, на яку впливають задатки і новоутворення). Визначення індивідуальності кожного вихованця, його самобутності та самоцінності, врахування суб'єктивного досвіду індивіда знаходяться в центрі особистісно-орієнтованих технологій соціальної реабілітації. Ефективним є використання різних методик і тестів, мета яких — допомогти підліткам і молоді усвідомити своє "Я" (вправи на спілкування, ігри-жарти при розробленні сценаріїв яких використовується наявна в бібліотеці література, проблемні ситуації, включення в реальну діяльність тощо).

Особливим успіхом у підопічних користуються ситуації, які водночас дадуть змогу спеціалістам здійснювати корекцію поведінки учасників тієї чи іншої змодельованої ситуації (наприклад, ситуації типу "Вибери дерево", "Намалюй у кольорах день", "Зроби свято другу" та інше). Таким чи-

ном, перебудова життєвого досвіду індивіда досягається через осмислення вчинку, перевчання у діях, реконструкцію поведінки, регламентацію поведінки, шляхом переключення на позитивні установки, позитивні емоції.

Здійснення такої роботи можна розглядати як профілактичну, спрямовану на раннє виявлення труднощів у вихованні дітей і підлітків.

У діагностичній роботі з дітьми та молоддю, схильними до девіантної поведінки, можна використовувати психодіагностичні та психокорекційні методики [2]:

1. Визначення типу темпераменту (Айзенк — підлітковий варіант).
2. Визначення рівня особистісної та ситуативної тривожності (Тейлор, Спілбер).
3. Діагностика соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Раймонд).
4. Особистісний опитувальник Кеттела.
5. Вивчення особистості біографічним методом (за Н. Гриценком).
6. Експрес — діагностика (І. Юсупов, Т. Верняєва).
7. Опитувальник Рассела.
8. Визначення спрямованості особистості (анкета Б. Басса).

Висновок. Соціально-реабілітаційна робота з індивідами, схильними до дезадаптивної поведінки, має спрямовуватись, насамперед, на усунення психо-травмуючих комплексів, вироблення адекватних форм поведінки, подолання труднощів у спілкуванні. На нашу думку, ефективним у цьому випадку є використання бесіди, інтеракційно-комунікативних, імітаційно-ігрових, невербальних методів із елементами музикотерапії, хореографії, пантоміміки, групової поведінкової психокорекції, навіювання, стимулювання та ін. При цьому одні можуть "діяти" ефективно самостійно, деякі — лише у взаємозв'язку з іншими методами соціальної реабілітації, оскільки в основному все залежить від індивідуальних особливостей підопічних і від наявності професіоналізму фахівців, у розвитку якого важливе місце відведено бібліотекам.

Список використаної літератури

1. *Макаренко А. С.* Методика виховання / А. С. Макаренко // Твори : у 7 т. — К., 1954. — Т. 5. — С. 97 —119.
2. *Практическая* психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Райгородский Д. Я. — Самара : Бахрах, 2000. — 672 с.
3. *Соціальна* робота: технологічний аспект : навч. посіб. / за ред. Капської А. Й. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. —352 с.
4. *Сухомлинський В. О.* Вправляння — один із методів виховання свідомої дисципліни / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т.— К., 1977. — Т. 5. — С. 16—29.